

ממפלה מוחצת לתבוסה משקמת

מנחם קליין

משה שמש, **מהנִכְבָּה לנִכְסָה: הסכסוך הערבי-ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית, 1957-1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר 2004, 868 עמודים

הספר, שבו קרוב ל-900 עמודים עמוסי מידע ופרטים רבים, הוא ספר חשוב והכרחי למי שנזקק לו, אם כי אינו ידידותי ומסביר פנים לקורא. המפתחות המפורטים בסופו מקלים על הקורא, ומבחינה זו ממלא ספרו של משה שמש את ייעודו בצורה מיטבית. שמו של הספר מסמן את התקופה הנדונה בו. המילה נִכְבָּה, קטסטרופה, משמשת בפי הפלסטינים לתיאור מלחמת 1948, ואילו המילה נִכְסָה, מפלה, משמשת אותם לתיאור תוצאותיה של מלחמת 1967. משה שמש אינו מכסה את התקופה כולה, אלא רק את העשור שקדם למלחמת ששת הימים – מפני שבין 1949 ל-1957 עסקה התנועה הלאומית הפלסטינית בהישרדות ובטיפול בפצעי הנכבה. לדרך חדשה היא יצאה רק כעבור כעשור מאז הנכבה. העיסוק בסוגיה הפלסטינית בשלהי שנות החמישים נעשה במסגרות דומות לאלה שבהן עלה הנושא מאז המרד הפלסטיני של 1936-1939. קשיי המרד והאינטרסים הפרטיקולריים של מצרים, עבר-הירדן, עיראק וסעודיה הביאו למעורבות גוברת והולכת שלהן בזירה הפלסטינית, עד שהן הפקיעו מידי הפלסטינים את הטיפול בעניינם ואת ניהול המלחמה של 1948. הסוגיה הפלסטינית עלתה מחדש על סדר היום במסגרות בין-ערביות, ובכך עוסק הפרק הראשון של הספר. הפרק השני דן בוועידת הפסגה הערבית הראשונה ובהקמת אש"ף בשנת 1964. זווית הראייה של פרק זה היא הזווית הבין-ערבית. אולם אש"ף לא קם רק מחמת הדיונים והתחרות בין מדינות ערב בשורה של שאלות אידאולוגיות ופוליטיות בתחומי מדיניות הפנים והחוץ. הארגון גם לא נוסד אך ורק כתוצאה מהמאבק הערבי עם ישראל על תוכניתה להעביר את מי מקורות הירדן לנגב. ארגונה מחדש של התנועה הלאומית הפלסטינית התחולל – יש שיאמרו בעיקר – גם מחמת תמורות חברתיות ופוליטיות בתוככי הבית הפלסטיני. על ההיבט המוסדי והחברתי של ההתעוררות הפלסטינית – הקמת אש"ף – עומד שמש בחלק האחרון של פרק זה.

בשנים הראשונות לקיומו של אש"ף ניצב הפת"ח מחוצה לו. למעשה הקדים הפת"ח את

אש"ף. הפת"ח נוסד בכווית ב־1959 ואילו אש"ף - בירושלים ב־1964. שני הארגונים היו שונים זה מזה וחלוקים במבנה שלהם, בהרכב הדורי של פעיליהם, בתפיסות העולם שראשיהם פיתחו, בדרכי פעולתם ובמוסדות שהקימו. בתמצית, אש"ף היה ארגון מדיני שנהנה מגיבוי כל־ערבי ובעיקר מחסותה של מצרים, ואולם הפת"ח היה ארגון של בני הדור הצעיר שהחליטו כי רק מאבק מזוין יביא לשחרור פלסטין. הדחיפה הסורית להחרפת העימות עם ישראל התאימה לתפיסתם האסטרטגית שיש לגרור את מדינות ערב למלחמה בישראל בטרם זו תבטיח את קיומה באמצעות האופציה הגרעינית. השסע בין שני הארגונים השיק לשסע שבין מצרים לבין סוריה, ובמידת־מה גם חפף אותו, בשאלת הלחימה בישראל על רקע הפעולות הישראליות למימוש תוכנית 'המוביל הארצי'. בכך עוסק הפרק השלישי.

ארגונה מחדש של התנועה הלאומית הפלסטינית והפיכתה לשחקן פעיל בזירה איימו על ירדן, שסיפחה את הגדה המערבית ב־1949 ועוד קודם לכך בחשה פוליטית בנעשה בה. העימות בין ירדן לבין אש"ף וההתעוררות הלאומית הפלסטינית בגדה המערבית הם נושאי הפרק הרביעי. הפרק החמישי והפרק השישי דנים בהתפתחויות הפוליטיות הפנימיות באש"ף: האנטגוניזם שעורר אחמד שוקירי, היו"ר הראשון של הארגון, והתחרות של אש"ף עם הפת"ח, שצבר אהדה ציבורית בעקבות ההצלחה היחסית של המאבק המזוין שניהל נגד ישראל. הפרק השמיני משלים את התמונה בתיאור השינוי שחל באש"ף בעקבות מלחמת 1967.

המחבר ממעט מאוד להידרש למחקרים קודמים ומעדיף להציג את מרכולתו הוא. הספר מושתת בעיקר על עיתונות ערבית, ספרי זכרונות של אישים מעורבים, תעודות רשמיות שפורסמו בעבר ומבחר גדול של תעודות שאסף המחבר מתיקי השלל שתפס צה"ל במלחמת 1967. לולא היה משה שמש קצין מודיעין בעברו, הוא לא היה מגיע למקורות אלה. עתה מעמיד החוקר האקדמי משה שמש לרשות הציבור את התעודות הרלוונטיות שאסף כקצין מודיעין ומנתח אותן. בעקבות זאת לא יכול הקורא שלא לשאול שמא ניתוח המקורות הללו, בחלקו הקטן או הגדול, אינו אלא טקסט שכתב בזמנו קצין המודיעין שמש. אם אכן כך הוא, לפנינו הזדמנות להציץ למטבחו של המודיעין הצבאי הישראלי ולהשלים את התמונה שמספקים מקורות אחרים על תקופה זו. בכך העניק המחבר לספרו ערך מוסף כמקור ראשוני. בכל מקרה, רצון המחבר לחלוק עם הקורא את חוויית העיון במקורות הראשוניים ובעיקר במסמכי שלל חשובים, כגון דוחות מודיעין ירדניים, משרת את המחקר אך פוגם בהנאת הקריאה והעיון והופך את הספר לכרך שמעיינים בו מפני שצריכים ולא מפני שקל ומהנה לעשות זאת.

בהקדמה לספרו מציג משה שמש את החידושים שבו. ראשית, הוא מציין שמחקרו מוכיח כי שאלת פלסטין לא ירדה מהפרק לאחר מלחמת 1956. מלחמה זו החרפה את העימות הישראלי־ערבי ולא הרגיעה אותו לתקופה של עשר שנים - עד המשבר שקדם למלחמת 1967. לאמיתו של דבר, המחקרים על מלחמת 1956 ותוצאותיה והמחקרים על המשבר שקדם למלחמת 1967 כבר הוכיחו כי 'העשור השקט' לא היה אלא פיקציה, מיתוס שטופח בידי הממסד הישראלי כנראה במטרה להצדיק בדיעבד מלחמה יזומה שלא השיגה את יעדיה

מרחיקי הלכת.¹ מאידך, טענתו של שמש כי לא נשיא עיראק קאסם אלא נשיא מצרים נאצר היה הראשון שהעלה את הצורך לארגן את הישות הפלסטינית, היא חידוש. בכל מקרה, גם מי שסבור כי קאסם יזם את המהלך יודה כי מרגע שמצרים בהנהגת נאצר פרסה את חסותה על אש"ף השתנו כללי המשחק.

שנית, שמש מחדש בקובעו כי המחויבות המצרית לעניין הפלסטיני לא היתה כאל אמצעי בתחרות הבין-ערבית אלא יעד אינטגרלי, חלק מהאינטרס הלאומי המצרי. לדעתו מדובר במחויבות עמוקה שהיא חלק מתפיסת הביטחון הלאומי המצרי.

שלישית, שמש קובע כי מלחמת ששת הימים היתה תוצר של התפתחויות מדיניות וצבאיות ששורשן במלחמת 1956, ולא אירוע מקרי שהתפרץ מחמת גורמים מזדמנים שהצטרפו זה לזה ככדור שלג מאז אמצע מאי 1967. במילים אחרות, משה שמש אינו מקבל את הדעה שהמלחמה פרצה עקב איבוד השליטה של נאצר על המתוחות שיצר עם הכנסת הכוחות המצריים לחצי האי סיני. טענה זו היא בגדר חידוש לעומת מחקריהם של מיכאל אורן, תום שגב, עמי גלוסקא והחתום מעלה.² התמודדות עם טענתו של המחבר כי נאצר הוביל את המהלכים מתוך הערכה מפוקחת ולא נגרר אחריהם מצריכה דיון מפורט שאין זה המקום לנהלו. בהקשר זה יש לציין, כי גם החוקרים הגורסים שמלחמת 1967 היתה תאונת דרכים היסטורית אינם סבורים כי כל כלי הרכב המעורבים בתאונה זו חנו דוממים בחניון. שהרי סוריה והפת"ח פעלו להסלים את העימות עם ישראל, וזו הגיבה בפעולות בלתי-שקולות שנבעו במקצתן מתוך קריאה מוטעית של המצב ובמקצתן מתוך שיקולים פוליטיים-מפלגתיים. כל אלה, יחד עם המתח הפנימי בצמרת המצרית וטעויות בהערכת המצב של נשיא מצרים ושל מלך ירדן, יצרו דינמיקה שהסתיימה במפץ הגדול של 1967. בסופו של חשבון, הוויכוח בין שתי דרכי הקריאה של המאורעות שקדמו למלחמת 1967 הוא גם דיון בשאלת יחסו של ההיסטוריון להנהגה המדינית. יש היסטוריונים המעדיפים את התפיסה שההיסטוריה נעשית בידי מנהיגים המיטיבים לראות, מכריעים בין חלופות ושולטים במצב, ותוך כדי כך נכנסים במאי 1967 במודע למלחמה שאת תוצאותיה לא חזו. ואילו היסטוריונים אחרים יעדיפו לראות את המדינאים מקרוב יותר. ככל שמתקרבים אליהם נראים המדינאים בקוצר ידם.

1. בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956, תל-אביב תשנ"ו; מוטי גולני (עורך), חץ שחור: פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50, תל-אביב 1994; מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ... הדרך למלחמת סיני, 1955-1956, תל-אביב 1997; מרדכי בר-און, שערי עזה: מדיניות הביטחון והחוזן של ישראל 1955-1957, תל-אביב תשנ"ב; Menachem Klein, "The 'Tranquil Decade'", in: Efraim Karsh (ed.), *Israel: The First Hundred Years, 2, From War to Peace?*, London 2000, pp. 68-82; also in: *Israel Affairs*, 6, 3-4 (November 1997), pp. 68-82.
2. מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, תל-אביב תשס"ד; עמי גלוסקא, אשכול תן פקודה: צה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים 1967-1993, תל-אביב 2004; Klein (above note 1); תום שגב, 1967 - והארץ שינתה את פניה, ירושלים 2005.

ההיסטוריון המביט בדרך זו על גיבוריו מבחין גם באי־יכולתם של מנהיגים ושל הממסד המשרת אותם לקרוא מצבים מורכבים בוויכוחים שהם מנהלים עם עמיתיהם לצמרת, ויכוחים הגוזלים מהם אנרגיות, זמן ושאר משאבים, ומסיטים את תשומת לבם מהעיקר לטפל ומהענייני לאישי. כמו כן מבחין ההיסטוריון המצדד בדרך זו בנטייתם החזקה של מנהיגים להיענות לאילוצי הפוליטיקה הפנימית והמפלגתית ולקבוע על־פיהם את מדיניות החוץ והביטחון של ארצם.

רביעית, שמש מראה כי ההתעוררות הלאומית הפלסטינית בשלהי שנות החמישים ובראשית שנות השישים צמחה מלמטה, מהריכוזים הפלסטיניים. לשון אחר, אש"ף לא הוצגה בידי מצרים והליגה הערבית מלמעלה ולא נכפה על העם הפלסטיני. במסגרת זו מעריך המחבר את תרומתו של היו"ר הראשון של אש"ף, אחמד שוקירי, להקמת אש"ף באופן חיובי יותר מהמקובל במחקר ובספרות הלאומית הפלסטינית. ארגוני המאבק המזוין ובראשם הפת"ח חלקו על דרכו המדינית של שוקירי, ומשהשתלטו על אש"ף ב־1968 הם כתבו את ההיסטוריה של התנועה הלאומית בהתאם לתפיסת עולמם תוך כדי מזעור חלקו של שוקירי. משה שמש בוחן כהיסטוריון את פועלו של שוקירי ומגיע למסקנה שאכן שוקירי רתם את כושרו הרטורי המרשים לשירות התעמולה הלא־מתוחכמת של אש"ף וכמנהל הציב בעמדות מפתח רק את מי שלא חלקו על דעתו. אך בה במידה הוא תרם רבות למיסודה של ההתעוררות הפלסטינית שצמחה מלמטה ולהעלאת הארגון על המפה המדינית הערבית.

ככלל, הנושא הפלסטיני אינו קל למעקב ולהבנה עבור החוקר המבקש ללמוד על המערכת הפוליטית הפלסטינית ודפוסי המיסוד והתפקוד שלה. קל יותר להתמצא בנעשה במערכת הפוליטית ובמוסדות של כל אחת מארצות ערב מאשר במבוך הפלסטיני. מלבד הקשיים שמעוררת העובדה ששנים רבות שכנו התנועה הלאומית הפלסטינית ומוסדותיה מחוץ לשטח שעליו מתגוררת אוכלוסיית היעד העיקרית שלה ושעליה התנועה רוצה להגשים את מטרתה הלאומית, התנועה הלאומית הפלסטינית לא הצליחה עד כה לממש את שאיפתה להקים מדינה. המרכז הפוליטי הפלסטיני חסר סמכות אכיפה של מדינה, חסר ניסיון בהפעלת מערכות ממשל, דפוסי שליטה ודרכי פעולה של מדינה. נוסף על כך סבלה התנועה הלאומית הפלסטינית מפיצולים פנימיים עמוקים בתוכה. לעתים הידרדרו פיצולים אידאולוגיים, ארגוניים או אישיים אלה והיו לעימותי דמים. התנועה הלאומית גם סבלה ממעורבות גבוהה של מדינות ערב שבחשו בנעשה בה ומהשבר העמוק שיצרה הנכבה של 1948. כמחצית מהאוכלוסייה הפכה במהלך מלחמת 1948 לפליטים ונוצרה תפוצה פלסטינית רחבה. בקצרה, מסיבות אובייקטיביות הנושא הפלסטיני אינו ידידותי לחוקר ולמעייין. ספרו של שמש אינו מקל על המבקש למצוא את ידיו ורגליו בסבך זה, אך מאידך הוא מכיל תעודות חשובות ומידע שמהם המחקר יוצא עשיר יותר מבעבר.